

УДК 94:339.174(497.1)"1965"

DOI <https://doi.org/10.31212/tokovi.2025.1.per.291-324>

Оригинални научни рад/Original scientific paper

Примљен/Received: 27. 5. 2024.

Прихваћен/Accepted: 6. 3. 2025.

Nikola PERKOVIĆ

Trgovačko ugostiteljska škola, Karlovac

nikola.perkovic50@gmail.com

ORCID: 0000-0003-3399-2213

**Sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije
na međunarodnim sajmovima (1965). Primjeri Budimpešte,
Goteborga, Hannovera, Kampale, Leipziga, Milana, Pariza i Utrechta**

APSTRAKT: Polovicom 1965. u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji pokrenuta je gospodarska reforma, čija je provedba, između ostalog, trebala omogućiti njezino intenzivnije uključivanje u svjetsku ekonomiju. Radi što uspješnijeg nastupa jugoslavenskih poduzeća na međunarodnom tržištu i ostvarenja većeg broja inozemnih poslovnih kontakata, u SFRJ je neposredno prije početka praktične primjene reforme inicirana gospodarsko-diplomatska strategija, koja je rezultirala brojnim sudjelovanjima na svjetskim gospodarskim sajmovima.

U članku napisanom na temelju neobjavljenog arhivskog gradiva i relevantne historiografske literature analizira se sudjelovanje Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije na međunarodnim sajmovima u Budimpešti, Goteborgu, Hannoveru, Kampali, Leipzigu, Milanu, Parizu i Utrechtu.

KLJUČNE RIJEČI: Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija, 1965, gospodarska reforma, međunarodni sajmovi

Uvod

Dana 24. srpnja 1965. u Saveznoj skupštini Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) usvojen je paket mjera, koji je, od uvođenja radničkog samoupravljanja 1950, predstavljao pokušaj najcjelovitije transformacije njezina gospodarskog sustava.¹ Idejna razrada ovih ekonomskih modifikacija nastala je na osnovi ustavnih odredbi, Rezolucije Savezne skupštine o osnovnim smjernicama za daljnji razvoj privrednog sistema i Rezolucije o smjernicama za izradu sedmogodišnjeg plana iz 1963. te, najposlije, Rezolucije Osmog kongresa Saveza komunista Jugoslavije (SKJ) iz prosinca 1964. godine.² Temeljni ciljevi ovih mjera bili su poštivanje ekonomskih kategorija poput cijene koštanja, troškova proizvodnje, visine akumulacije, te intenzivnije uključivanje u međunarodnu ekonomiju.³ U okviru njih je, također, bilo zamišljeno smanjenje proračunske potrošnje i neprivrednih troškova, napose bankarskih troškova, članarina i premija osiguranja. U cilju suzbijanja inflacije se, pak, provodila restriktivna kreditno-monetarna politika radi smanjenja količine novca u opticaju. Usto, reformskim je paketom bilo planirano i smanjenje poreznih davanja, regresa, dotacija, premija i drugih oblika administrativnog prelijevanja dohotka.⁴

Bez obzira na službeni početak provedbe tih mjera u srpnju 1965, prva faza reformskog procesa u jugoslavenskom gospodarstvu otpočela je u ožujku promjenama u bankarskom sektoru u okviru kojega je, radi veće koncentracije kapitala, pokrenut proces integracije i okrupnjavanja financijskih institucija.⁵

Realizacija uvodno opisanih ciljeva trebala je rezultirati modernizacijom jugoslavenskoga ekonomskog sustava, povećanjem produktivnosti, neutralizacijom strukturnih slabosti, uvođenjem modernih tehnologija u proi-

-
- 1 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968* (Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o., 2012), 23.
 - 2 Милан Ј. Игрутиновић, „Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2018), 320.
 - 3 Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, Hrvatski institut za povijest, 2006), 333.
 - 4 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985* (Zagreb: Školska knjiga, 1985), 312–313.
 - 5 Ivan Obadić, *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970* (Florence: Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute, 2017), 144.

zvodne procese, brzom integracijom industrijskog sektora, unapređenjem konkurentnosti izvozno orijentiranih poduzeća te, najposlije, poboljšanjem platne bilance.⁶

Među kreatorima ovih gospodarskih mjera, predvođenima Vladimirom Bakarićem, zauzet je stav da je razvoj jugoslavenskog gospodarstva moguć jedino izmjenom ekstenzivnog modela privređivanja intenzivnim. Dok je prvi, uglavnom, bio orijentiran na maksimizaciju rasta bez obzira na ostvarenu dobit, drugi je vodio više pozornosti o optimalizaciji rasta u ovisnosti od te ekonomske kategorije. U ekstenzivnom je modelu, nadalje, prioritet imala proizvodnja nad potrošnjom, dok je u intenzivnom situacija bila obrnuta. U tome je kontekstu važno napomenuti da je u prvom modelu raspodjelu dohotka provodila država, a u drugom proizvođači, odnosno radne organizacije. Potreba prijelaza s ekstenzivnog na intenzivni način privređivanja posebice je bila vidljiva u vanjskotrgovinskoj djelatnosti, gdje se u okviru prvoga zagovarala veća autarkičnost, to jest samodostatnost, dok se u drugome naglasak stavljao na veću integraciju u svjetsku podjelu rada na temelju komparativnih prednosti proizvoda ili usluga.⁷

Važan čimbenik u ostvarenju ciljeva gospodarske reforme bila je strana pomoć. Tako je Međunarodni monetarni fond (MMF) odobrio financijski paket od 80.000.000,00 dolara u cilju podržavanja predloženih promjena. U svrhu realizacije tih planova vođeni su pregovori i s vladama Francuske, Italije i Velike Britanije. Prema podacima iznesenim u knjizi Hrvoja Klasića *Jugoslavija i svijet 1968*, procjenjuje se da je SFRJ od zapadnih zemalja, napose Sjedinjenih Američkih Država (SAD), dobila kao potporu provođenju gospodarske reforme ukupno 140.000.000,00 dolara.⁸ Ovome, svakako, treba dodati i iznos od 2.500.000.000,00 dolara koje je Jugoslavija dobila od SAD-a u razdoblju od 1950. do 1963. godine.⁹ Paralelno s razgovorima o financijskoj pomoći zapadnih zemalja Jugoslaviji u vrijeme provedbe reformskih mjera, vo-

6 Isto, 145.

7 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 23.

8 Isto, 24.

9 O američkoj pomoći Jugoslaviji u razdoblju od 1950. do 1963. vidi više: Tvrtko Jakovina, *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963.)* (Zagreb: Matica hrvatska, 2002); Tvrtko Jakovina, *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945-1955.* (Zagreb: Profil/Srednja Europa, 2003); Dennison Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948-1974.* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1978), 178.

đeni su i oni s istočnim zemljama, napose s Čehoslovačkom, Njemačkom Demokratskom Republikom (DDR), Poljskom i Savezom Sovjetskih Socijalističkih Republika, ponajprije u pogledu kreditnih aranžmana namijenjenih modernizaciji jugoslavenske industrije.¹⁰

Reformu je potaknulo nezadovoljstvo neravnomjernim ekonomskim rastom pojedinih područja unutar republika, kao i nejednaka raspodjela bogatstva. To je intenziviralo sukob interesa između republika. S jedne strane, ekonomski razvijenije republike SFRJ težile su tome da savezne institucije predaju svoju ingerenciju njima, a s druge, slabije razvijene zemlje inzistirale su na povećanju investiranja u njihove krajeve na temelju redistribucije bogatstva iz razvijenih republika.¹¹

Zagovaratelji reforme uzroke neracionalnosti u upravljanju ekonomskim resursima zemlje tražili su u centraliziranosti saveznih upravljačkih tijela. Te su društvene snage podržavale snažniju liberalizaciju gospodarstva, decentralizaciju sustava odlučivanja i veći stupanj radničkog samoupravljanja. Tako je Vladimir Bakarić zagovarao put od decentralizacije do opće deetatizacije. Iako su pripadnici ove struje bili razočarani prvim rezultatima reforme jugoslavenskoga gospodarskog sustava, o kojima će ukratko biti riječi u nastavku teksta, niti u jednom trenutku nisu razmišljali na odustajanje od njezine provedbe.¹² Nasuprot njima, postojale su konzervativne snage, kojima je cilj bio očuvati socijalističke vrijednosti, partijsku monolitnost i centralizam.¹³ Njima su, uglavnom, pripadali „stari” partizanski kadrovi i uvjereni komunisti, koji su u političko-ekonomskoj decentralizaciji vidjeli mogućnost dezintegracije države nastale neposredno nakon Drugoga svjetskog rata. Osim toga, daljnjom modernizacijom jugoslavenskog gospodarstva i njegovim većim uključivanjem u svjetske ekonomske procese njihove su upravljačke pozicije, kako u kontekstu državnog aparata, tako i u pogledu gospodarske aktivnosti, postajale sve nesigurnije.¹⁴

10 Игрутиновић, „Југословенско-амерички економски односи (1954–1968)”, 322.

11 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 334; Neven Borak, *Економски узроци деловања и разпада Југославије* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002), 49.

12 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 26.

13 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 334–335; Vesna Pešić, „Rat za nacionalne države”, u: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, pr. Nebojša Popov (Beograd: Vikom grafik Novi Beograd, Građanska čitaonica Zrenjanin, 2001), 31–32; Harold Lydall, *Yugoslav Socialism. Theory and Practice* (Oxford: Clarendon Press, 1984), 78.

14 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 26.

Do ove gospodarske reforme država je određivala cijene svim vrstama proizvoda, što je, u konačnici, rezultiralo njihovom deformacijom. Zato su se poduzeća i komune orijentirali na izgradnju prerađivačkih kapaciteta, jer je to donosilo veći dohodak. Ovakva je poslovna praksa kao posljedicu imala veliku neuravnoteženost između proizvodnje sirovina i repromaterijala, s jedne strane, te prerađivačke industrije, s druge strane.¹⁵

Cjenovna su kretanja, između ostalog, bila pokazatelj da će se analizirani ciljevi gospodarskih mjera realizirati teže od očekivanoga. U početnoj fazi rekonstrukcije jugoslavenskog gospodarstva u 1965. uvelike je narušen životni standard stanovništva, jer su, radi općeg porasta cijena, troškovi života narasli za 35%.¹⁶ Prestanak državnih dotacija poduzećima doveo je do negativnih učinaka, kako za poslovno-radne organizacije, tako i za pojedince. Poduzeća su se odlučila, u strahu od sve lošijih uvjeta poslovanja, ne samo na smanjenje materijalnih troškova i osobnih dohodaka, već i na obustavu zapošljavanja te, naposljetku, otpuštanje radne snage. Tako je u listopadu u 425 poduzeća podijeljeno ukupno 12 574 otkaza.¹⁷ Zato se u 1965. po prvi put nakon kraja Drugoga svjetskog rata broj zaposlenih u odnosu na prethodne godine smanjivao ili stagnirao. Taj je trend imao sve veći utjecaj i na strukturu zaposlenih, jer je među nezaposlenima rastao broj mladih i visokoobrazovanih radnika.¹⁸

Uz poremećaje u strukturi zaposlenosti, znatan pad doživjela je i stopa rasta društvenog proizvoda. Ona je u razdoblju od 1957. do 1964. iznosila 10,2%, dok je od 1964. do 1965. pala na svega 2,9%. U istim je vremenskim relacijama stopa industrijskog rasta pala s 12,5% na 8%.¹⁹

Većom participacijom SFRJ u svjetskoj trgovini težili su se stvoriti uvjeti da tržište, odnosno zakon ponude i potražnje, određuje cijenu proizvoda ili usluga. Dakle, bez obzira na vrlo mali udio privatnog vlasništva u strukturi gospodarske aktivnosti, polako se počeo uvoditi kapitalistički način poslovanja na temelju kojega je trebao biti nastavljen proces deatizacije i decentralizacije gospodarstva.²⁰

15 Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest* (Zagreb: Golden Marketing, 1999), 475.

16 Dušan Bilandžić, *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945–1969* (Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969), 118; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 24.

17 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 25; Rusinow, *The Yugoslav Experiment 1948–1974*, 180.

18 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 25.

19 Berislav Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma* (Beograd: Stručna štampa, 1969), 35; Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 25.

20 Šime Đodan, *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990* (Zagreb: Alfa, 1991), 193.

SFRJ se 1960-ih mučila s vanjskotrgovinskim neuravnoteženostima. Da bi smanjila uvoz i povećala izvoz, provedena je devalvacija dinara i smanjenje carinske zaštite. Dinar je u odnosu na dolar devalviran za 66%, dok je u okviru procesa smanjenja carinske zaštite poduzećima omogućeno neposredno trgovanje s inozemstvom.²¹ Potonje se ponajprije odnosilo na smanjenje carine s 23,29%, koliko je iznosila u 1964, na 10,75% u 1965. godini. Osim toga, sirovine i reprodukcijski materijal uglavnom su bili oslobođeni nameta ove vrste, dok je carinska zaštita bila veća ukoliko je bio znatniji stupanj obrade uvoznih artikala. Ako bi na međunarodnim tržištima došlo do većih strukturnih promjena, Savezno izvršno vijeće (SIV) bilo je ovlašteno da može povećati carinske stope za 50% u odnosu na propisane.²²

Ove su odluke trebale omogućiti bliže ekonomske odnose Jugoslavije i zapadnih zemalja. Komunističke su vlasti uvidjele da je, u cilju realizacije ekonomskog rasta i razvoja, neophodno osigurati pritjecanje investicija i tehnologije iz kapitalističkih zemalja. Zato je SFRJ u 1965. započela ostvarivati izravnije odnose sa zapadnim financijskim i ekonomskim organizacijama poput, primjerice, Organizacije za ekonomsku suradnju i razvoj.²³

Odluka o direktnijem povezivanju Jugoslavije s kapitalističkim zemljama, odnosno napuštanje koncepta planskog gospodarstva i jačanje tržišnih mehanizama, dočekano je od zapadnih ekonomista, političara i novinara s oduševljenjem, napose u kontekstu mogućnosti ulaska stranog kapitala u SFRJ kroz razna ulaganja, kao i najave osnivanja zajedničkih jugoslavensko-inozemnih poduzeća. Taj je put, prema ocjenama zapadnih medija, trebao označavati okretanje prema „kapitalizmu i višestranačju”.²⁴

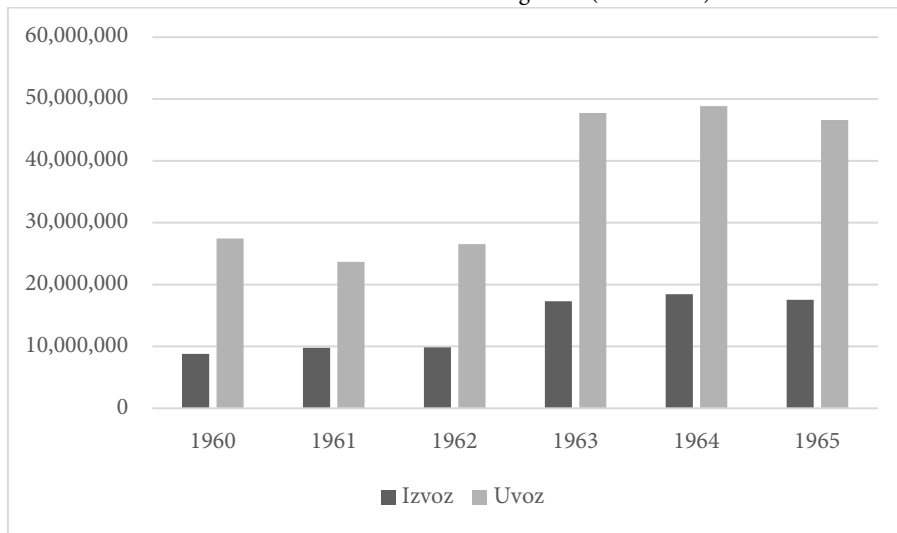
Ako se detaljnije analiziraju jugoslavenski vanjskotrgovinski odnosi u prvoj polovici 1960-ih, uočava se da su njezini najznačajniji partneri u tome razdoblju bili Francuska, Italija i Savezna Republika (SR) Njemačka. U nastavku članka ću, radi boljeg razumijevanja položaja SFRJ na međunarodnim tržištima, prikazati grafikone na temelju kojih će biti vidljiv odnos uvoza i izvoza između spomenutih država u razdoblju od 1960. do 1965. godine.

21 Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 334.

22 „Reforma treba da obezbedi uslove za stabilizaciju naših privrednih kretanja”, *Borba*, 25. 7. 1965, 4.

23 Obadić, *In pursuit of Stability*, 163.

24 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*, 25–26; Dennison Rusinow, *Yugoslavia: Oblique Insights and Observations* (Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2008), 51; Šefer, *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, 20–22.

Grafikon 1. Odnos uvoza i izvoza SFRJ u vanjskotrgovinskim odnosima
s Francuskom od 1960. do 1965. godine (u dolarima)

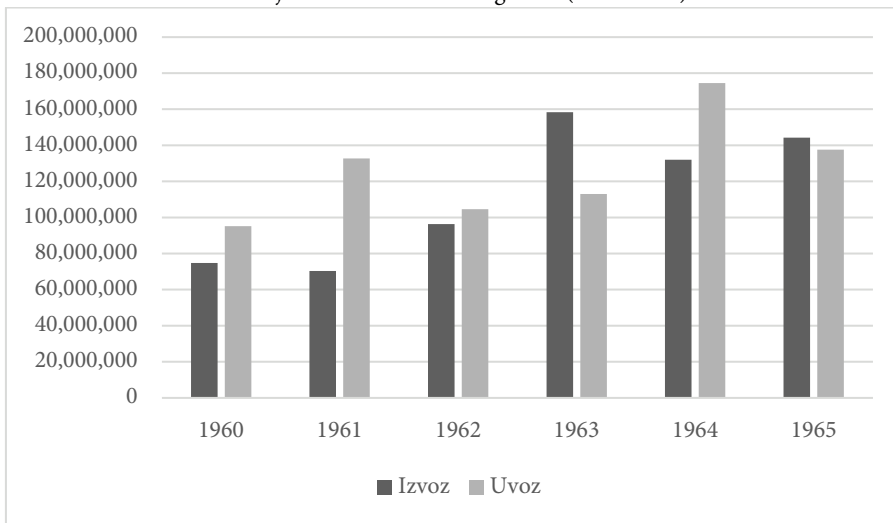
Izvor: HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 115, Spisi sekcije za ugostiteljstvo, turizam i trgovinu, „Yugoslaviapublic” – Zavod Savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekuća konjunkturna situacija u Francuskoj u 1968. godini, 14–15.

U odnosu na pedesete godine dvadesetog stoljeća, gospodarski odnosi SFRJ i Francuske su 1960-ih pokazivali znatan napredak.²⁵ Pa ipak, bez obzira na to što se struktura jugoslavenskog izvoza na francuski teritorij sve više mijenjala u pravcu većeg udjela finalnih industrijskih proizvoda, napose namještaja, lima, proizvoda metalne i elektroindustrije, tekstilne konfekcije te vagonskih i autodijelova, u razdoblju od 1960. do 1965. SFRJ je, prema prikazanim statističkim podacima, u vanjskotrgovinskim odnosima s ovom zemljom ostvarivala deficit. On je bio najveći u 1963. i 1964, kada je iznosio 30.000.000,00 dolara. Bez obzira na taj negativni trend, jugoslavenski je izvoz u Francusku od 1960. do 1964. imao blagi porast. To je kretanje imalo odstupanje u 1965. u odnosu na 1964, kada je izvoz bio smanjen za 4,9%. S druge strane, uvoz je pokazivao veća odstupanja. U 1960. ta je kategorija bila na razini od 27.450.000,00 dolara. U idućoj je godini ostvaren pad ovoga pokaza-

25 Opširnije o jugoslavensko-francuskim ekonomskim odnosima tijekom 1950-ih vidi više: Милан Игрутиновић, „Југословенско-француски економски односи 50-их година 20. века”, у: *Историјска трибина. Историјски радови младих сарадника Института за новију историју Србије II*, главни и одговорни уредник Зоран Јањетовић (Београд: ИНИС, 2016), 139–163.

telja od 14%. U 1962. u odnosu na 1961. jugoslavenski uvoz iz Francuske narastao je za 11%, dok je u 1963. u odnosu na prethodnu godinu bio povećan za 45%. U 1964. opet doživljava blagi rast, te je bio u visini od 48.830.000,00 dolara. U sljedećoj je godini ova kategorija doživjela pad od 4,6%.

Grafikon 2. Odnos uvoza i izvoza SFRJ u vanjskotrgovinskim odnosima s Italijom od 1960. do 1965. godine (u dolarima)

Izvor: HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 115, Spisi sekcije za ugostiteljstvo, turizam i trgovinu, „Yugoslaviapublic” – Zavod Savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Tekući konjunkturni razvoj Italije u 1968. godini, 15–16.

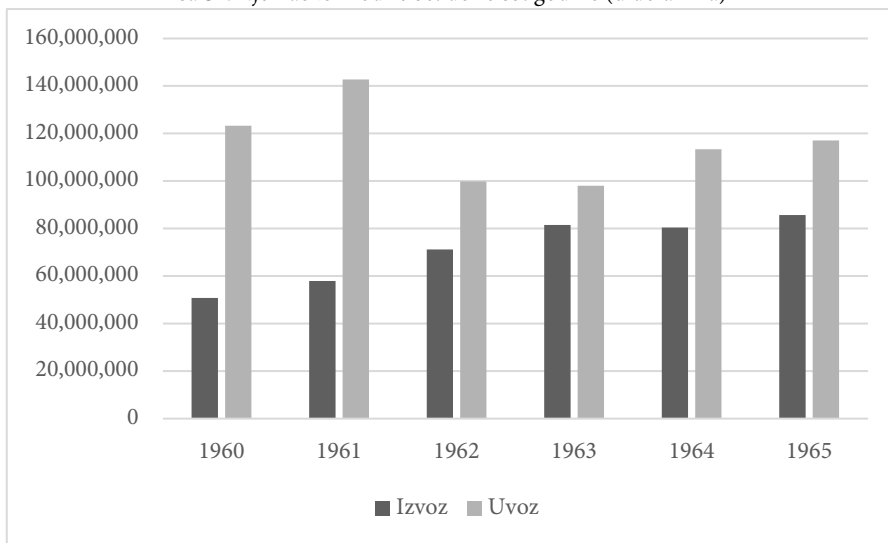
Tijekom 1960-ih Italija i SFRJ imale su intenzivnu gospodarsku suradnju. Na godišnjoj razini trgovina s Italijom povećavala se prosječno od 10% do 15% u razdoblju od 1959. do 1964. godine. No, tijekom ovog razdoblja rast gospodarske povezanosti između ovih dviju zemalja nije uvijek imao linearan karakter. Primjerice, od 1959. do 1962. trgovinska je razmjena bila znatno sporija u odnosu na period od 1963. do 1964. godine. Ove su oscilacije bile rezultat strukturalnih neusklađenosti koje su onemogućavale kontinuiran i ravnomjeran opseg razmjene.²⁶ Ekonomski odnosi ovih dviju država od 1960. do 1965. bili su karakteristični po znatno većim oscilacijama u usporedbi s jugoslavensko-francuskim, kako u kontekstu uvoza, tako i u pogledu izvoza. Tako je po-

26 Državni arhiv u Karlovcu (HR-DAKA), fond 432, Privredna komora kotara Karlovac (PKKK), kut. 92, Izvještaj sa sajma u Milanu 1965. godine.

tonji, koji je u 1960. bio 74.769.000,00 dolara, u idućoj godini pao za 6%. U 1962. je u odnosu na 1961. porastao za 17%, da bi u 1963. u odnosu na prethodnu godinu doživio znatno povećanje od 83,6%. Te je godine, uz 1965, Jugoslavija u ovim vanjskotrgovinskim odnosima zabilježila suficit platne bilance. Što se uvoza tiče, on je bio najveći u 1962. i 1964. godini. U tim je razdobljima SFRJ u robnoj razmjeni s Italijom ostvarila i najveći deficit.

Jugoslavenski se izvoz u Italiju odnosio uglavnom na sirovine i poljoprivredne proizvode, dok je uvoz bio orijentiran na nabavu industrijskih proizvoda i opreme. Tadašnja, većinom sirovinsko-prehrambena struktura njezina izvoza, a uslijed protekcionističkih mjera u poljoprivredi koje je Italija provodila, onemogućavala je snažnu i ravnomjernu dinamiku gospodarskog rasta. Unatoč tome, U SFRJ se od sredine 1960-ih veći naglasak počeo stavljati na stvaranje preduvjeta za konkurentniji izvoz industrijskih proizvoda većeg stupnja obrade. To je, između ostalog, bilo važno i zbog toga jer je uvoz industrijske robe u Italiju podlijegao fleksibilnijim carinskim formalnostima.²⁷

Grafikon 3. Odnos uvoza i izvoza SFRJ u vanjskotrgovinskim odnosima sa SR Njemačkom od 1960. do 1965. godine (u dolarima)

Izvor: HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 122, Spisi sekcije za saobraćaj, industriju, trgovinu i zanatstvo „Yugoslaviapublic” – Zavod Savezne privredne komore za ekonomski publicitet – Institut za spoljnu trgovinu, Konjunkturna situacija u SR Njemačkoj u 1968. godini, 18–19.

27 Isto.

Karakteristika jugoslavenskih trgovinskih odnosa sa SR Njemačkom od 1960. do 1965. bio je stalan deficit. S izuzetkom blagog pada jugoslaven-skog izvoza 1964. u odnosu na 1963. od 1,4%, od 1960. do 1965. ovaj je eko-nomski pokazatelj porastao sveukupno za 41%. Što se uvoza tiče, on je od 1961. do 1963. doživio pad za 31,4%. SFRJ je u ovim trgovinskim odnosima najveći deficit imala u 1960. i 1961. godini. Što se pak tiče razdoblja od 1964. do 1965, jugoslavenski uvoz iz SR Njemačke bio je veći od izvoza za oko 30%.

Važno je naglasiti da od prekida diplomatskih odnosa između Jugoslavi-je i SR Njemačke 1957, pa do 1964. između ovih dviju država nije bio potpisan nijedan sporazum. Tek je na ekonomsko-financijskim pregovorima u Bonnu u rujnu 1964. zaključeno 5 sporazuma i Opći protokol. Isto tako, razmijenjena su i pisma između vlada ovih država kojima su regulirani tehnički modaliteti gospo-darske suradnje i „suradnje poduzeća za dunavsku plovidbu dviju zemalja”.²⁸

U cilju neutralizacije deficita u vanjskotrgovinskoj razmjeni s inozem-nim poslovnim partnerima i osiguranja što uspješnijeg nastupa jugoslavenskih poduzeća na međunarodnom tržištu, SFRJ je tijekom 1965. sudjelovala na broj-nim međunarodnim sajmovima. Iako je u ovome članku, napisanom na temelju neobjavljenoga arhivskog građiva i relevantne historiografske literature, opisano prisustvo Jugoslavije na sajmovima u Budimpešti u Mađarskoj, Goteborgu u Švedskoj, Hannoveru u SR Njemačkoj, Kampali u Ugandi, Leipzigu u DDR-u, Milanu u Italiji, Parizu u Francuskoj i Utrechtu u Nizozemskoj,²⁹ koji su se odr-žali u razdoblju od veljače do svibnja 1965, važno je napomenuti da je ona u dru-goj polovici 1965. prezentirala svoje gospodarstvo i na drugim svjetskim događa-jima ovakve vrste. Tako je u lipnju prisustvovala sajmovima u Padovi, Poznanju i Trstu. Krajem kolovoza i početkom rujna Jugoslavija je svoje proizvode i usluge promovirala na sajmu u Damasku u Siriji. U kolovozu je, isto tako, SFRJ sudjelova-la na Međunarodnoj izložbi u Moskvi te je održala samostalnu izložbu robe široke potrošnje u Pragu. U rujnu je, pak, Jugoslavija bila na sajmovima u Alžiru, Bariju, Beču, Brnu, Koelnu, Nairobiju, Solunu i Veroni.³⁰

28 Бранко Павлица, „Немачка као уговорни партнер Србије и Југославије 1882–1992”, *Зборник Матице српске за друштвене науке* 112–113/2002, 309.

29 Zbog vremenskog podudaranja održavanja pojedinih sajмова gradovi su navedeni abe-cdnim redom.

30 Veliku zahvalnost za podatke o sajmovima koji su spomenuti u uvodnom dijelu, a koji nisu analizirani u članku, te o razdoblju održavanja sajma u Leipzigu, dugujem anonim-nom recenzentu.

Budimpešta

Međunarodni sajam u Budimpešti održan je od 21. do 31. svibnja 1965. godine. Tada je na sajmu sudjelovalo 26 zemalja s kolektivnim izložbama, dok je 30-ak zapadnoeuropskih zemalja bilo prisutno preko svojih proizvodno-izvoznih poduzeća. SFRJ imala je veliki opseg vanjskotrgovinske djelatnosti s Mađarskom. Primjerice, u 1964. ostvarena robna razmjena između dviju zemalja bila je u vrijednosti od 63.400.000,00 dolara. To je u odnosu na 1963. predstavljalo povećanje od 53%.³¹ U 1965. bila je predviđena robna razmjena od oko 72.000.000,00 dolara. SFRJ je u prvih pet mjeseci te godine na teritorij Mađarske izvezla robe u iznosu od 11.000.000,00 dolara, dok je uvoz bio 11.700.000,00 dolara. Ti su iznosi označavali povećanje od 20% u odnosu na isto razdoblje u prethodnoj godini.

Jugoslavensko sudjelovanje na sajmu u Budimpešti bilo je organizirano na 628 m² zatvorenoga i 850 m² otvorenog prostora. Na sastancima komunističkih vlasti dogovoreno je da će nastup na sajmu imati, uglavnom, komercijalni karakter. Na osnovi takvog dogovora i pod utjecajem postojećeg sustava financiranja izložbi,³² napravljena je nomenklatura izloženih eksponenata. Međutim, u vrijeme trajanja sajma upućeno je od jugoslavenskih gospodarstvenika i članova veleposlanstva u Budimpešti dosta kritika na koncepciju izložbe. Primjedbe su se uglavnom koncentrirale na to da ona nije imala jasno određen profil, odnosno da nisu bili posebno istaknuti oni gospodarski sektori koji su ostvarivali najznačajnije rezultate u vanjskotrgovinskoj razmjeni. Naglašavanje isključivo komercijalnog karaktera u trenutku kada se SFRJ borila s vanjskotrgovinskim neuravnoteženostima, prema mišljenju partijskih tijela, „nije bilo logično i potrebno”.

Osim ovih primjedbi, postojali su i drugi problemi u pogledu organizacije izložbe i izbora eksponenata. Prema dostupnoj arhivskoj dokumentaciji, najveći broj posjetitelja sajma pokazivao je interes za proizvode koji nisu

31 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izvještaj o jugoslavenskom učešću na Međunarodnom sajmu u Budimpešti 1965. godine

32 Sudionici sajma neposredno su financirali 30% troškova izložbe. Vidi više: HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izvještaj o jugoslavenskom učešću na Međunarodnom sajmu u Budimpešti 1965. godine

bili izloženi, ponajprije za automobile *Zastava*. Postojao je i veliki broj slučajeva kada uzorci proizvoda nisu na vrijeme pristizali na mjesto izložbe. To je uzrokovalo brojne poteškoće prilikom naknadnog premještanja i aranžiranja izložbenih primjeraka. Tako su kasnili izložbeni primjerci proizvoda tvornice *Zmaj* iz Zemuna, *Agrostroja* i *Žičnice* iz Ljubljane, te *Jugoauta* iz Beograda.³³ Pored toga, poduzeća poput *Invest-Import* i *Loške tovarne hladilnikov* poslala su više robe nego što je izložbeni prostor mogao apsorbirati. Zbog toga su proizvodi bili samo djelomično izloženi, dok je ostatak ostavljen u carinskoj skladištu. Ovakav način rada rezultirao je vrlo skromnim poslovnim rezultatima. Osim aranžmana s komunističkim zemljama, koje su tu vrstu projekata uglavnom koristile u promidžbene svrhe, zaključeni poslovi bili su neznatnoga financijskog opsega. Iako se u službenom izvješću o sudjelovanju Jugoslavije na međunarodnom sajmu u Budimpešti ne spominju njihova imena, treba naglasiti da su najznačajnije poslove na ovoj priredbi zaključila poduzeća koja su se bavila izvozom kožne galanterije i namještaja. Sveukupna vrijednost tih aranžmana iznosila je 500.000,00 dolara.³⁴

Treba naglasiti da se velika pozornost u vrijeme održavanja sajmova posvećivala demonstraciji rada strojeva. Na Međunarodnom sajmu u Budimpešti bili su prisutni demonstratori poduzeća *Prvomajska* iz Zagreba, *Žičnice* iz Ljubljane, *Jelšingrada* iz Banja Luke, *14 Oktobra* iz Kruševca, *Radoja Dakića* iz Titograda, *Zmaja* iz Zemuna i *Mašinteksa* iz Leskovca.³⁵

Milano

Međunarodni sajam u Milanu održan je od 14. do 25. travnja 1965. godine. On je, prema veličini te broju stranih izlagača i posjetitelja, pripadao krugu najposjećenijih svjetskih sajmova. Ova se priredba afirmirala kao značajan

33 Tvornici *Zmaj* iz Zemuna je na sajam u Budimpešti kasnila dostava izložbenog primjerka kombajna. Zbog kašnjenja u dopremi poduzeća *Agrostroj* i *Žičnica* iz Ljubljane nisu mogli na učinkovit način prezentirati pumpne agregate i cijevi, odnosno strojeve za obradu drvene mase, dok *Jugoautu* iz Beograda nisu na vrijeme pristigle promotivne prikolice. O spomenutoj problematici vidi više: HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izvještaj o jugoslavenskom učešću na Međunarodnom sajmu u Budimpešti 1965. godine.

34 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izvještaj o jugoslavenskom učešću na Međunarodnom sajmu u Budimpešti 1965. godine

35 Isto.

centar susreta poslovnih ljudi, ne samo iz europskih zemalja, već i s ostalih kontinenata. To potvrđuje podatak da su na tome sajmu bili prisutni izlagači iz 50 zemalja. Broj posjetilaca kretao se u rasponu od 4,5 do 5 milijuna ljudi.³⁶

Specifičan način organizacije izlaganja robe po gospodarskim granama, a ne po nacijama, kako je to bilo do 1960, ovome je sajmu davalo posebno obilježje i pružalo poslovnim ljudima veću mogućnost neposrednije usporedbe proizvoda.

Pored dvorana namijenjenih isključivo prezentaciji proizvoda, u središtu sajma nalazio se *Međunarodni centar za razmjenu*, gdje su države izvan Italije imale svoje komercijalne urede. Njihova posjeta bila je dozvoljena samo poslovnim ljudima. Sastav ovog *Centra* obuhvaćao je odjele informacija, te poštanskih i bankarskih usluga.

Uz 10 251 talijansko poduzeće, ovome su sajmu prisustvovala poslovne organizacije iz Argentine, Australije, Austrije, Belgije, Brazila, Bugarske, Cejlona, Čehoslovačke, Danske, Dominikanske Republike, Etiopije, Finske, Francuske, Gane, Grčke, Hong Konga, Indije, Irske, Izraela, Japana, Južnoafričke Unije, Kameruna, Kanade, Kine, Konga, Kube, Libije, Luksemburga, Mađarske, Malte, Meksika, Nigerije, Nizozemske, Norveške, Pakistana, Perua, Poljske, Rumunjske, San Marina, SR Njemačke, SFRJ, Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR), Sirije, Sjedinjenih Američkih Država (SAD), Somalije, Španjolske, Švedske, Švicarske i Velike Britanije.³⁷

SFRJ je na milanskome sajmu predstavljalo preko 50 poduzeća. Od poslovnih organizacija koje su mu prisustvovala, a koje su ostvarivale najbolje izvozne rezultate, spomenut ću *Mašinoimpex*, *Metal*, *Me-Be*, *Elektrotehnu*, *Industriju proizvoda za rasvjetu*, *Jugomontažu*, *Jugorapid*, *Kontakt*, *Prvomajsku*, *Rade Končar* i *Ventilator* iz Zagreba, *Pobedu* i *Jugoalat* iz Novog Sada, *Gostol* iz Nove Gorice, *Tango* iz Nove Gradiške, *Industriju alata* iz Trebinja, *Mikrona* iz Zemuna, *Liva* iz Postojne, *Tovarnu kos in srpov* iz Tržiča, *Jugoelektru* i *Jugotehnu* iz Beograda, *Maris* iz Maribora, *Industriju elektroporculana* iz Arandelovca, *Elektronsku industriju* iz Niša, *Elektromehaničko poduzeće* iz Osijeka, *Severu* iz Subotice, *Rudi Čajevac* iz Banja Luke te *Iskru* iz Kranja.

Što se komercijalnog uspjeha i zaključenih poslova jugoslavenskih poduzeća tiče, u sektoru strojogradnje *Prvomajska* je prodala proizvoda u

36 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izvještaj sa sajma u Milanu 1965. godine

37 Isto.

vrijednosti od 21.000.000,00 lira. Poduzeće *Mašinoimpex* prodalo je 6 strojeva za obradu drveta u iznosu 6.500.000,00 lira te kompletno postrojenje za izradu drvenih ploča, čija je vrijednost bila 100.000.000,00 lira. U sektoru elektroindustrije na sajmu je iskazan veliki interes za kupnju transformatora, koje je proizvodilo poduzeće *Jugomontaža*. U poslovima vezanim uz kupoprodaju transformatora dogovorena je isporuka elektroda u iznosu od 100.000,00 dolara. Delegat *Jugomontaže* uspostavio je kontakt s poduzećem *SAIPEM*, u kojemu je načelno dogovoreno da će potonja poslati jugoslavenkom poduzeću tehnički zahtjev za specijalne transformatore, „kako bi im mogli ponuditi cijene”. Ovaj je dogovor zanimljiv, s obzirom na to da su ti transformatori zbog korištenja aluminijske u proizvodnom procesu bilo znatno jeftiniji i konkurentniji.

U odnosu na prethodne godine slabiji interes ostvaren je u sektoru metalurgije. To se ponajprije očitovalo u kontekstu poluproizvoda obojenih metala, što je bila posljedica talijanskih restrikcija na uvoz ovih proizvoda, jer su, zbog razvijene prerađivačke industrije, više bili zainteresirani za bakar kao osnovnu sirovinu. U ovome je sektoru dogovorena prodaja radijatora u vrijednosti od 4.600.000,00 lira. Osim toga, delegat *Tehnoprometa* iz Beograda zaključio je probnu isporuku 10 vaga, s tim što će kupac „po prijemu ove isporuke ispitati njihov kvalitet pa će, ukoliko isti odgovara, dati svoju narudžbu za daljih 20.000 komada”.³⁸

SFRJ je na ovome sajmu imala poseban odjel na kojemu se promovirao turizam. Njega je prosječno posjećivalo 3000 ljudi dnevno. Usto, bio je organiziran i komercijalno-informativno odjel, koji je bio smješten u *Međunarodnom centru za razmjenu*. U okviru ovog odjela poslovni su ljudi najveći interes iskazivali za kemijske sirovine, staklo, kristal, mramor, kožu, rezanu građu, parkete, panel ploče te stočnu hranu i druge poljoprivredne proizvode. Većina ovih proizvoda pripadala je kategorijama koje su još otprije ostvarivale solidan plasman na talijansko tržište.

Bez obzira na gospodarsku recesiju koja je zahvatila Italiju, a koja se odrazila i na dinamiku poslovne aktivnosti na milanskome sajmu, rezultati jugoslavenskih sudionika, u kontekstu realiziranih poslova, ostvarenih kontakata i prezentacije proizvoda su, prema mišljenju komunističkih vlasti u SFRJ, ocijenjeni uspješnim i opravdanim. Posebno su, kao značajan uspjeh i

38 Isto.

preduvjet za povećanje trgovinske razmjene s Italijom, u javnosti isticani pregovori *Jugomontaže* i *Rade Končara* s talijanskim poduzećima, kojima je temeljni cilj bio provedba poslovne aktivnosti u trećim zemljama.³⁹

Pariz

Sajam u Parizu održan je od 19. do 31. svibnja 1965. godine. Tada je na prostoru od 450 000 m² proizvode prezentiralo ukupno 120 000 izlagača podijeljenih u 120 grupa. Prema službenim podacima, sajam je posjetilo 3 000 000 ljudi. Na njemu su sudjelovali predstavnici Albanije, Alžira, Bugarske, Burme, Centralnoafričke Republike, Čehoslovačke, DR Njemačke, Finske, Gane, Grčke, Irana, Indije, Irske, Italije, Japana, Kambodže, Kine, Konga, Madagaskara, Mađarske, Maroka, Mauritanije, Nigerije, Nizozemske, Pakistana, Poljske, Rumunjske, SR Njemačke, SFRJ, SSSR-a, Senegala, Španjolske, Švedske, Tunisa, Turske i Vijetnama.⁴⁰

Jugoslavenski je izložbeni prostor zauzimao 343 m². Ta je površina omogućavala da se težište prezentacije usmjeri na industrijske proizvode široke potrošnje. Tako su u okviru grupe za demonstraciju izvoznih mogućnosti jugoslavenske tekstilne i kožne industrije sudjelovala poduzeća poput *Centrotekstila* iz Beograda, *Jugotekstila* iz Ljubljane, *Kamensko* i *Tekstil* iz Zagreba te *Makoteks* iz Skoplja. Ova su poduzeća izlagala mušku, žensku i dječju konfekciju, trikotažu, kožnu konfekciju, pletenu kožnu obuću te pamučne, vunene i svilene tkanine.

Poduzeća *Iskra* iz Kranja, *Jugoelektra* iz Beograda, *Elektrotehna* iz Zagreba, *Elektrotehna* iz Ljubljane i *Feroelektra* iz Sarajeva demonstrirala su proizvode kao što su kinoprojektori, prijemno-otpremne radiostanice, elektronske mjerne instrumente, radio i televizijske prijarnike, tranzistore, gramofone, električne satove i aparate za domaćinstvo te elektroinstalacijski materijal.

Metaloprerađivačku industriju predstavljali su *Jugotehna* i *Tehnopromet* iz Beograda, *Kovinotehna* iz Celja, *Metalia-Commerce* iz Zagreba i *TehnoImpeks* iz Ljubljane.

39 Isto.

40 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izvještaj o učešću Jugoslavije na međunarodnom sajmu u Parizu održanom u vremenu od 19. do 31. maja 1965. godine

Drvena industrija bila je zastupljena preko poduzeća *Slovenijales* iz Ljubljane i *Interpleta* iz Zagreba. *Jugolaboratorij* iz Beograda i *Tvornica olovaka* iz Zagreba predstavljali su školski i kancelarijski pribor. Od obojene metalurgije prikazani su proizvodi *Valjaonice bakra Sevojno*, a od nemetala brusni proizvodi poduzeća *Brus* iz Maribora. Proizvodnju stakla i kemijskih proizvoda prezentirali su *Jugolaboratorij*, *Jugovinil* iz Kaštel Šućurca i *Kemija-Impeks* iz Ljubljane, dok su prehrambeni sektor promovirali *Delamaris* iz Izole, *Jugoriba* iz Zagreba, *Konzerva-Export* iz Skoplja i *Koproduct* iz Novog Sada.⁴¹

Sveukupno gledajući, sajmu je prisustvovalo 31 vanjskotrgovinsko poduzeće, odnosno preko 100 proizvodnih organizacija. Preko komercijalnih delegata bilo je zastupljeno 9 vanjskotrgovinskih poduzeća, i to: *Feroelektra*, *Jugolaboratorij*, *Jugotekstil*, *Kamensko*, *Makoteks*, *Rukotvorine* i *Tekstil* iz Zagreba, *Slovenijales* iz Ljubljane i *Tehnometal* iz Beograda. Usto, komercijalni su delegati predstavljali i *Turistički savez Jugoslavije*.⁴²

Preko delegata *Zavoda* bilo je zastupljeno ukupno 13 vanjskotrgovinskih organizacija. Od ukupnog broja ovih poduzeća, samo su *Dom Export* iz Ljubljane, *Elektrotehna*, *Jugovinil*, *Konzerva-Eksport* i *Tehnoimpeks* unaprijed obavijestile *Zavod* o svome sudjelovanju na sajmu, dok poduzeća *Brus*, *Centro-tekstil*, *Elektrotehna*, *Interplet*, *Iskra*, *Kemijaimpeks*, *Jedinstvo* i *Zagrebački velesajam* uopće nisu izvijestili na koji su način namjeravali organizirati komercijalnu službu za prezentaciju svojih proizvoda.

S obzirom na izvjesnu stagnaciju francuskog tržišta i suzdržanost kupaca u vrijeme održavanja ovoga sajma, jugoslavenska poduzeća nisu ostvarila značajniju poslovnu suradnju. No, taj je trend bio prisutan i kod drugih inozemnih izlagača.

Kao i prethodnih godina, na pariškome je sajmu velika pozornost posvećena promociji jugoslavenskog turizma. Na temelju interesa koji su brojni posjetioци pokazali za odlazak u SFRJ, kao i mnogobrojnih upita koji su pristigli u turistički odjel, komunističke su vlasti procjenjivale su da će u 1965. znatno više francuskih turista posjetiti Jugoslaviju nego što je to bio slučaj prethodnih godina. Tome je znatno pomogla dobro organizirana turističko-informativna služba. Naime, tijekom održavanja sajma u jugoslavenskom izložbenom prostoru neprestano je boravio poseban delegat *Turističkog save-*

41 Isto.

42 Isto.

za Jugoslavije, koji je „interesentima davao veoma značaki razna i vrlo precizna obaveštenja”.⁴³

Izložbeni prostor SFRJ posjetili su brojni predstavnici najviših političkih krugova. Primjerice, prvi dan sajma jugoslavenske odjele razgledao je predsjednik francuske vlade, Georges Pompidou. Tom se prilikom, prema *Izveštaju o učešću Jugoslavije na međunarodnom sajmu u Parizu održanom u vremenu od 19. do 31. maja 1965. godine*, „pohvalno izrazio o koncepciji paviljona, njegovom izgledu i izloženim eksponatima i izrazio je svoje zadovoljstvo za veoma uspelo učešće Jugoslavije na ovogodišnjem sajmu u Parizu”.⁴⁴ U odsutnosti jugoslavenskog veleposlanika Mite Miljkovića, Pompidoua su kroz jugoslavenski izložbeni prostor proveli otpravnik poslova Veleposlanstva, Veselin Martinović, ekonomski savjetnik Radko Močivnik i direktor paviljona, Nikola Agić. Naposljetku, paviljon je u pratnji veleposlanika posjetio i podpredsjednik čehoslovačke vlade, te veleposlanik SSSR-a u Parizu.

Goteborg

Međunarodni sajam u Goteborgu održan je od 7. do 16. svibnja 1965. godine. Na njemu je bilo ukupno 1464 izlagača, odnosno 455 domaćih i 1009 inozemnih iz 33 zemlje. Sajam je posjetilo 153 220 ljudi. Od toga je registrirana posjeta 63 403 poslovnih interesenata iz 46 zemalja, od kojih je 30 izvan-europskih, što je za 6357 više u odnosu na prethodnu godinu.

Sajam je službeno otvorio švedski ministar financija, Gunnar Strang. Na sajmu je kolektivno izlagalo 14 zemalja. To su: Australija, Brazil, Bugarska, Čehoslovačka, Demokratska Republika Njemačka, Indonezija, Iran, Izrael, Maroko, Nizozemska, Pakistan, Poljska, SFRJ i Turska. Osim toga, Austrija, Danska, Finska, Italija, Island, Norveška, Savezna Republika Njemačka i Velika Britanija nastupile su na sajmu samo s turističko-informativnim štandovima.⁴⁵

Na oko 300 m² izložbenog prostora bili su, posredstvom 36 vanjsko-trgovinskih organizacija, izloženi proizvodi 86 jugoslavenskih proizvodnih

43 Isto.

44 Isto.

45 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izveštaj o učešću na Međunarodnom sajmu u Goteborgu 1965. godine

poduzeća iz sektora strojogradnje, metaloprerađivačke industrije, elektroindustrije, industrije obojenih metala, kemijske industrije, tekstilne i kožne industrije, konzervne industrije, zanatstva te alkoholne i duhanske industrije.

Iz SFRJ su na sajmu prisustvovala 24 delegata iz 20 poslovnih organizacija. To su poduzeća *Cinkarna* iz Celja, *Elektro-metalimpex*, *Hempro* i *Mašinionion* iz Beograda, *Jugoelektra*, *Jugoriba*, *Jugosanitarija*, *Jugotekstil*, *Kamensko*, *Kovintehna*, te *Kožar* iz Sarajeva, *Makoteks*, *Makedonka* iz Štipa, *Maris* iz Maribora, *Metalka* iz Ljubljane, *Potisje*, *Prvomajska*, *Strojna tovarna* iz Trbovlja, *Tehnometal* i *Valjaonica bakra Sevojno*.⁴⁶

U okviru metaloprerađivačke industrije, na sajmu je izlagalo 11 izvoznih poduzeća. Ona su prodala ukupno 1200 komada pomičnih mjernih instrumenata, čija je vrijednost bila 5.000,00 dolara. Ova je poslovna transakcija ujedno predstavljala prvi izvoz takvih proizvoda na područje Švedske. Najveći udio u ovom prodajnom aranžmanu imalo je poduzeće *Metalka*.

Jugoslavensku obojenu metalurgiju predstavljala su poduzeća *Cinkarna*, *Impol* iz Slovenske Bistrice i *Valjaonica bakra Sevojno*. Za njihove proizvode nije iskazano nikakvo zanimanje. Također, ovaj je sajam predstavljao prvi nastup *Cinkarne* na švedskome tržištu.⁴⁷

Poduzeća *Kemikalija* iz Zagreba, te *Jugovinil* i *Hempra* zastupali su kemijsku industriju. Kao i u slučaju elektroindustrije, ni jugoslavenski kemijski proizvodi nisu uspjeli zainteresirati potencijalne poslovne partnere.

Ako se analizira nastup jugoslavenske tekstilne i kožne industrije, vidljivo je da je ona bila zastupljena preko 5 izvoznih poduzeća. *Jugotekstil* imao je svoga posebnoga švedskog zastupnika i redovito je plasirao svoje proizvode na to tržište. Poduzeće *Makoteks* također je imalo svog zastupnika, a izvozili su konfekciju i cipele. Popis poslovnih organizacija ove industrije upotpunjavali su *Kamensko*, *Kožar* i *Loris*.⁴⁸

Na goteborškom je sajmu također bio organiziran turističko-informativni odjel na kojemu je dijeljen štampani materijal te su pružane informacije o mogućnostima i uvjetima turističkog boravka u SFRJ. Ipak, druge su države posvetile znatnu veću pozornost promociji ove djelatnosti. Primjerice, Bugarska je svoje turističke specifičnosti promovirala tako što su tijekom tra-

46 Isto.

47 Isto.

48 Isto.

janja sajma po cijelome gradu bili nalijepljeni atraktivni plakati. Iako je bilo dovoljno promotivnoga turističkog materijala, komunističke su vlasti u *Izvještaju o učešću na Međunarodnom sajmu u Goteborgu 1965. godine* podvukle da je „jedan deo, poslat na ovaj sajam, bio zastareo”.⁴⁹

Sveukupno gledajući, sudjelovanje na sajmu u Goteborgu okarakterizirano je „korisnim”.⁵⁰ Delegati jugoslavenskih poslovnih organizacija uspostavili su određeni broj kontakata sa švedskim poduzećima, što je trebalo pridonijeti ostvarenju konkretnih poslova. Kako se na švedskome tržištu, uglavnom, radilo preko zastupnika, za poduzeća je bilo vrlo važno odabrati predstavnike koji će moći tijekom cijele godine raditi na plasmanu proizvoda. Time bi i izlaganje imalo veći učinak, „jer će zastupnik pozivati potencijalne kupce na sajam da vide robu”. Takav se način rada već tada pokazao uspješnim, jer su poduzeća koja su imala svog zastupnika, napose *Prvomajska, Mašinounion, Kovinotehna* i *Kamensko*, zaključili poslove i uspostavili veći broj kontakata sa švedskim poduzećima. Nakon ovoga sajma isprofilirala se tendencija da se na budućim gospodarskim priredbama ovakve vrste ne treba težiti prezentaciji široke nomenklature proizvoda, već se trebalo usredotočiti na promociju najboljih artikala iz jednog ili dva izvozno dominantna sektora.⁵¹

Hannover

Sajam u Hannoveru održan je od 24. travnja do 2. svibnja 1965. godine. Na prostoru od 605 000 m² izlagalo je 5901 poduzeće, među kojima je bilo 1416 inozemnih izlagača iz 29 država.⁵²

Sajam je bio organiziran po sustavu grupiranja proizvoda prema strukama, tako da su se svi proizvodi iz jedne oblasti nalazili u zajedničkim dvoranama. Inozemni su izlagači također prezentirali svoje proizvode na ovaj način. Taj je princip rada omogućavao usporedbu pojedinih proizvođača i olakšavao kupcima pregled proizvoda.

49 Isto.

50 Isto.

51 Isto.

52 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izvještaj sa međunarodnog sajma u Hannoveru 1965. godine

Na ovome su sajmu, uz SR Njemačku, sudjelovali Austrija, Australija, Belgija, Brazil, Bugarska, Čehoslovačka, Čile, Danska, Finska, Francuska, Nizozemska, Indija, Irska, Italija, Poljska, Portugal, Rumunjska, SAD, SFRJ, SSSR, Tunis, Švedska, Švicarska i Velika Britanija. Prema opsegu sudjelovanja, prvo mjesto zauzimala je Francuska s 232 izlagača, zatim SAD sa 180, Velika Britanija sa 174, Švicarska sa 160, Austrija sa 131 te Italija sa 125 izlagača.⁵³

Veliki interes za sudjelovanje na ovome sajmu postojao je kod socijalističkih zemalja poput Bugarske, Čehoslovačke, Poljske, Rumunjske, SFRJ i SSSR-a. U tome kontekstu spomenut ću da je Poljska izlagala proizvode 20 izlagača, a SSSR, koji je u 1965. prvi put sudjelovao na hannoverskom sajmu, prezentirao je proizvode dvaju poduzeća.

U okviru izlaganja, prioritet prezentiranja ponovno su imali proizvodi iz sektora strojogradnje, zatim elektroindustrije i strojeva za administraciju. Prema tome, sajam je imao izražen industrijsko-tehnički karakter.

Svečano ga je otvorio predsjednik Europske komisije, Walter Hallstein. U svom uvodnom govoru je, pored iznošenja podataka o integracijskim uspjesima EEZ-a i porastu trgovinske razmjene s trećim zemljama, raspravljao i o pitanju trgovinske politike prema istočnoeuropskim zemljama. Tada je kazao da je uvoz u zemlje EEZ iz istočnoeuropskih zemalja od 1958. do 1965. udvostručen, što je predstavljalo znatno veće povećanje nego kod svih ostalih zemalja. Hallstein je nadalje naglasio da se 3/4 uvoza iz istočnoeuropskih zemalja na teritorij EEZ-a odnosilo na prehrambene proizvode, sirovine i gorivo. Pri tome je posebno podvučeno da je povećanje izvoza u ovim robnim skupinama dostiglo gornju granicu i „da se u budućnosti ne može očekivati takav brzi porast kao do sada”. Pa ipak, ograničena mogućnost izvoza industrijskih poluproizvoda i gotovih proizvoda iz istočnoeuropskih zemalja bila je glavna prepreka jačem razvoju trgovinske razmjene sa zemljama EEZ-a.⁵⁴

Što se jugoslavenskog nastupa na sajmu tiče, svoje su proizvode prezentirala poduzeća *Feroelektro*, *Novi život* iz Zenice, *Rikard Benčić*, *Velebit* i tvornica motora *Torpedo* iz Rijeke, *Jelšingrad* iz Banja Luke, *Impol*, *Industrija motora i traktora*, *Hempro*, *Tehnopromet* i *Alat* iz Beograda, *Mariborska livarna*, *Valjaonica bakra Sevojno*, *Željpo*h i *Metal* iz Zagreba, *Dalit* iz Daruvara, *Fenor* iz Nove Rače, *Bratstvo* iz Novog Travnika, *Tvornica vijaka Knin*,

53 Isto.

54 Isto.

Jugotehna, tvornica za proizvodnju ambalaže *Kumanovo*, *Tehnometal*, *Feroimport*, *FRA* iz Čačka, *Jugolat* iz Novog Sada, *Jugorapid*, *Tang* iz Nove Gradiške, *Industrija alata* iz Trebinja, *Marko Orešković* iz Ličkog Osika, *Tomo Vinković* iz Bjelovara, *Prvi partizan* iz Titovog Užica, *Bosnaazbest* iz Bosanskoga Petrovog Sela, *Željezara Ilijaš*, *Jugokeramika* iz Zaprešića, *Keramika* iz Mladenovca, *Jugoporcelan* iz Titovog Velesa, *Industrija stakla* iz Pančeva, *Sever* iz Subotice, *Magnohrom* iz Kraljeva, *OLT* iz Osijeka, tvornica galanterije i mramora *Vardar* iz Skoplja, *Mermeren Kombinat* iz Prilepa i *Mermerno pret-prijetije* iz Tetova.⁵⁵

Sajam je delegatima jugoslavenskih poduzeća omogućio uspostavu novih poslovnih kontakata. Razumljivo je da oni nisu odmah mogli rezultirati zaključenjem kupoprodajog aranžmana, ali se, kako stoji u *Izveštaju*, „sa sigurnošću može računati da će jedan dobar procenat ovih kontakata biti realizovan”. Primjerice, poduzeće *Tehnometal*, koje je predstavljalo sve jugoslavenske proizvođače alata, uspostavilo je tijekom sajma ukupno 65 poslovnih kontakata. Od tog broja, 37 kontakata odnosilo se na poslovne ljude iz SR Njemačke, a ostali na druge zapadnoeuropske zemlje. Nadalje, *Tehnopromet* je uspostavio 49 kontakata, od kojih su se 43 odnosila na nova poduzeća. I u ovome su slučaju poslovni odnosi većinom uspostavljeni s predstavnicima SR Njemačke. Poduzeće *Kemikalija* je uspjelo zaključiti poslove vezane uz prodaju rasvjetnog stakla. Njihova je vrijednost bila 80.000,00 dolara.⁵⁶

Utrecht

U cilju unapređenja ekonomskih odnosa s Nizozemskom, SFRJ je poslije trinaestogodišnje pauze sudjelovala na međunarodnom sajmu u Utrechtu, koji se održao od 8. do 16. ožujka 1965. godine.⁵⁷

Nizozemsko gospodarstvo bilo je karakteristično po visoko razvijenoj industriji i intenzivnoj poljoprivrednoj proizvodnji. U 1965. Nizozemska je u cjelokupnom svjetskom prometu robe sudjelovala s 4%. U njezinom su poljoprivrednom sektoru dominirale kulture poput žitarica, krumpira, šećerne repe, lana i konoplje. S obzirom na nedovoljan prostor i najveću naseljenost u

55 Isto.

56 Isto.

57 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Izveštaj sa sajma u Utrechtu 1965. godine

Europi, Nizozemci su bili „prinudjeni da za poljoprivrednu obradu faktički otimaju zemlju iz mora i da je najracionalnije obradjuju”.⁵⁸

Što se tiče rudnih bogatstava, Nizozemska je raspolagala velikim zalihama ugljena i zemnog plina. Kao što je već spomenuto, ova je država pripadala skupini industrijski najrazvijenijih zemalja u svijetu. Ta se gospodarska grana, uglavnom, zasnivala na uvoznim sirovinama. Najviše su bile razvijene metalna industrija, strojogradnja, brodogradnja, elektroindustrija, kemijska industrija, tekstilna i industrija obuće, keramička industrija te brusionice dijamanta. Pa ipak, nizozemsko je gospodarstvo u svijetu bilo najprepoznatljivije po elektrotehničkoj industriji, čiji je najpoznatiji predstavnik bila kompanija *Phillips* iz Eindhovena.⁵⁹

Visoko razvijena industrija i specijalizirana poljoprivreda predstavljale su osnovu za intenzivnu vanjskotrgovinsku razmjenu, kako u pogledu uvoza, tako i u kontekstu izvoza. No, ona se uglavnom odvijala s europskim zemljama, napose s državama Europskoga zajedničkog tržišta. Taj je makroekonomski pokazatelj u 1963. bio u vrijednosti od 11.000.000.000,00 dolara.⁶⁰

Od početka 1960-ih do 1965. vanjskotrgovinsku razmjenu SFRJ i Nizozemske karakterizirao je konstantan rast. No, ovi su poslovni odnosi uglavnom rezultirali deficitom jugoslavenske platne bilance.

U pogledu jugoslavenskog uvoza iz Nizozemske, najveće stavke predstavljali su elektronički i elektromedicinski aparati te kemikalije. Uvozni proizvodi manje vrijednosti uglavnom su se odnosili na reprodukcijски materijal za brodogradnju i druge industrijske grane. Za razliku od uvoza, izvoz je bio puno raznovrsniji te je obuhvaćao širi spektar poljoprivrednih i rudarskih proizvoda, rezanu građu, gotove drvne proizvode i namještaj, kožnu galanteriju i motorna vozila.⁶¹

Sajam u Utrechtu, značajnom gospodarskom i prometnom središtu s razvijenom strojogradnjom, obojenom metalurgijom i kemijskom industrijom, pripadao je samom vrhu ovakvih priredbi i imao veliki utjecaj na kreiranje trgovinskih politika u zapadnoeuropskim zemljama. Izložbeni je prostor bio podijeljen na dva dijela. Jedan dio tog prostora bio je smješten u Vreden-

58 Isto.

59 Isto.

60 Isto.

61 Isto.

burgu, koji se nalazio u centru Utrechta, dok se drugi nalazio izvan središta u mjestu Croeselan.⁶²

Uz SFRJ, sajmu su prisustvovali izlagači iz Australije, Austrije, DDR-a, Francuske, Indonezije, Italije, Južnoafričke Unije, Luksemburga, Mađarske, Poljske, SAD-a, SSSR-a, Švedske i Velike Britanije.⁶³

Jugoslavenski su izlagači imali svoje paviljone i u Vredenburgu i u Croeselanu. U prvom su predstavljani proizvodi tekstilne industrije, dok su u potonjem izlagani aparati i metalni proizvodi za domaćinstvo, elektromotori, elektroinstalacijski materijal, radijatori, čelična vuna i sanitarna keramika.⁶⁴

Zahvaljujući novim nalazištima plina u Nizozemskoj, tijekom trajanja sajma jugoslavenski predstavnici stupili su u kontakt s *Institutom* u Den Haagu radi testiranja plinskih aparata. Na prijedlog predstavnika *Središnje nizozemske komore* i predsjednika komore za Jugoslaviju, u tome je gradu održan sastanak Upravnog odbora sajma i predstavnika jugoslavenskog veleposlanstva, na kojem se raspravljalo o daljnjim nastupima SFRJ na sajmovima u Utrechtu, kao i mogućnostima poboljšanja gospodarskih odnosa s Nizozemskom. Prema izvještajima delegata poduzeća, zaključeni su kupoprodajni poslovi u vrijednosti od 100.000,00 dolara. Predmet ovih aranžmana uglavnom su bile aluminijske letvice i kuhinjske vage.⁶⁵

Kampala

U afričkim okvirima Uganda je pripadala skupini naprednih poljoprivrednih zemalja. Bez obzira na znatan utjecaj te grane u cjelokupnom gospodarskom razvoju, ova je zemlja početkom 1960-ih započela s ubrzanim razvojem industrijskog sektora. Iako je u Ugandi bio vidljiv visok stupanj siromaštva, koji je uglavnom bio prisutan u tropskim krajevima, prema prirodnim bogatstvima bila je jedna od relativno najbogatijih zemalja Istočne Afrike.⁶⁶

62 Isto.

63 Isto.

64 Isto.

65 Isto.

66 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Učešće na sajmu u Kampali od 20. do 28. II. 1965. godine

Njezini glavni poljoprivredni proizvodi bili su pamuk i kava. Više od 50% izvoza ove kulture plasirano je na teritorij SAD-a, a oko 25% u Veliku Britaniju. O značaju uzgoja kave u Ugandi dovoljno govori podatak da je, u svrhu unapređenja njezine proizvodnje, otkupa, industrijske prerade i izvoza, kao i održavanja stabilnih cijena, bila osnovana posebna institucija pod nazivom *The Coffee Marketing Board*.⁶⁷ Slična je organizacija postojala i u kontekstu proizvodnje pamuka, a zvala se *Lint Marketing Board*.

Uganda je imala poprilično razvijeno stočarstvo i ribarstvo. Njezin stočni fond u 1965. brojio je 4 000 000 grla goveda. Povećanje životnog standarda stanovništva dovelo je do rasta potražnje za raznovrsnijom hranom, uključujući meso i mlijeko. Potrošnja ovih proizvoda bilježila je konstantan rast. Ribarska je industrija uglavnom bila locirana oko jezera Viktorija, a imala je kapacitet proizvodnje 100 000 tona ribe godišnje.

Da bi se olakšao industrijski razvoj zemlje, osnovana je *Uganda Development Corporation* (UDC). Zadaća ove organizacije bilo je preusmjeravanje industrijskih pothvata i poticanje većeg sudjelovanja privatnih poduzeća u gospodarskoj izgradnji. Bila je neposredno financirana od ugandske vlade, a početni kapital iznosio joj je 5.000.000,00 funti.⁶⁸

Uganda je bila jedna od rijetkih afričkih zemalja koja je u vanjskotrgovinskoj razmjeni bilježila pozitivnu bilancu.

Uz podršku Vlade, sajam u Kampali organiziralo je poduzeće *Pan Africa Exhibition Ltd*. Održavao se na stadionu Luggogo od 20. do 28. veljače 1965. godine. Svečanom otvorenju prisustvovali su predsjednik Ugande Kabaka Mutesa i predsjednik Vlade Milton Obote. Na njemu su kolektivno izlagali predstavnici Austrije, DDR-a, Gane, Indije, Italije, Izraela, SFRJ i SR Njemačke. Velika je Britanija imala vlastiti informativni paviljon, dok su kompanije iz Indije, Japana, Kenije, SAD-a i Tanzanije izlagale u zasebnim izložbenim prostorima.⁶⁹

SFRJ nije imala jako razvijenu vanjskotrgovinsku suradnju s Ugandom. Primjerice, u 1963. cjelokupan uvoz iz te zemlje bio je u vrijednosti od 440.000,00 funti. Izvoz je bio još manji, ali se ne raspolaže točnim financijskim iznosima na temelju kojih bi se mogla utvrditi njegova ukupna vrijednost.

67 Isto.

68 Isto.

69 Isto.

SFRJ je na teritorij Ugande najviše izvozila poljoprivredne alate, metalnu galanteriju, obuću i emajlirano posuđe.

Jugoslavenska poduzeća na ovome sajmu nisu zaključila veliki broj kupoprodajnih poslova, ali je ostvaren niz kontakata s poslovnim ljudima, kako iz Kampale, tako i iz unutrašnjosti Ugande.

SFRJ je posebno veliku pažnju usmjeravala na mogućnost sudjelovanja u investicijskim projektima industrijalizacije Ugande. Od početka 1960-ih jugoslavenstvo veleposlanstvo vodilo je pregovore s ugandskom vladom o izgradnji kombinata za preradu i konzerviranje mesnih proizvoda u Sorotiju, kao i pokretanju tvornice za preradu kože u tome gradu. Cjelokupna vrijednost ovih projekata bila je 740.000,00 funti. Potpisivanje kreditnog aranžmana za taj iznos trebalo se obaviti u srpnju 1965, kada je bila planirana posjeta SFRJ ugandskog premijera.⁷⁰

Krajem srpnja 1963. jugoslavenska gospodarska delegacija na čelu sa Sergejom Kraigherom boravila je u Ugandi. Tada je potpisan trgovinski i platni sporazum, kao i ugovor o tehničkoj suradnji.

Imajući u vidu prostornu udaljenost i mali opseg vanjskotrgovinske suradnje s Ugandom, jugoslavensko sudjelovanje na sajmu u Kampali bilo je simboličnog karaktera. Naime, SFRJ je predstavljalo samo 10 vanjskotrgovinskih organizacija, koje su svoje artikle promovirale na svega 60 m². Uglavnom su izlagani tekstilni proizvodi, emajlirano, pocinčano i aluminijsko posuđe, poljoprivredno oruđe, prehrambeni proizvodi, alkoholna i bezalkoholna pića, mineralna voda, staklo, kemikalije, porculan, keramika, plastične mase, medicinski aparati i sanitetski pribor.⁷¹

Leipzig

Od 28. veljače do 9. ožujka 1965. organiziran je sajam u Leipzigu. On se nakon Drugoga svjetskog rata održavao pod geslom: „Za svjetsku otvorenu trgovinu i tehnički napredak“, što je ukazivalo na dvojnost njegova sadržaja. Uz proljetni, ova je priredba imala i svoje jesensko izdanje koje se održavalo svake godine u rujnu. No, važnijom se smatrala prvospomenuta varijanta ovoga sajma, jer se tada najveća pozornost posvećivala prezen-

70 Isto.

71 Isto.

taciji tehničkih inovacija u strojogradnji, građevinskom sektoru, elektrotehnici i poljoprivredi.⁷²

Jugoslavenska izvozna poduzeća su većinu svojih potreba, napose u pogledu robe široke potrošnje, zadovoljavala ugovaranjem poslova na ovome sajmu. Dva su ključna razloga takvoj poslovnoj praksi. S jedne strane, kao zemlja s planskim gospodarstvom, DDR željela je imati za tekuću poslovnu godinu jasnu sliku o potražnji svojih izvoznih artikala te je zaključivanjem „čvrstih” ugovora htjela osigurati nesmetan i kontinuiran rad svoje industrije.⁷³ S druge strane, spomenuti je jugoslavenski vanjskotrgovinski partner potpisivanjem znatnijeg broja ugovora u Lepizigu nastojao isticati što veći značaj sajma i države, kako u gospodarskom, tako i u političkom pogledu.⁷⁴

Paralelno s održavanjem ovoga proljetnog sajma, provodile su se pripreme za posjetu Josipa Broza Tita DDR-u od 9. do 12. lipnja iste godine. U sklopu toga događaja, on je posjetio gradove Halle, Dresden i Istočni Berlin. S obzirom na to da je u DDR-u u analiziranom razdoblju, uz strojogradnju, najuspješnija gospodarska djelatnost bila proizvodnja kemijskih proizvoda, Tito je prilikom boravka u Halleu posjetio i industrijsko postrojenje *Buna*.⁷⁵

Prvoga i posljednjega dana spomenute posjete, između Tita i predsjednika Državnog vijeća DDR-a Waltera Ulbrichta vođeni su službeni razgovori, čije su ključne teme bile borba za međunarodno priznanje Istočne Njemačke, politika prema zemljama Afrike i Azije, podrška „demokratskim snagama” Zapada, miroljubiva koegzistencija u Europi te koordinacija politika socijalističkih zemalja.⁷⁶

Na razgovorima Tita i Ulbrichta nije se raspravljalo o ekonomskim temama. One su, naime, na rasporedu bile mjesec dana ranije, to jest od 4. do 6. svibnja 1965, kada je jugoslavenska delegacija, na čelu s Borisom Kraigherom, u DDR-u sudjelovala na zasjedanju zajedničkoga Mješovitog komiteta. Prilikom tih razgovora njemačka je strana pohvalila mogućnost zajedničkog

72 Божидар Марјановић, *Осовина Београд–Берлин: економски односи Србија (Југославија) – Немачка* (Београд: Фонд др Зоран Ђинђић, 2007), 203.

73 Isto, 205.

74 Isto, 206.

75 Наталија Д. Ломпар, „Подељена Немачка и Југославија (1945–1966): политички односи у Хладном рату” (докторска дисертација, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2023), 442–443.

76 Isto, 443–444.

nastupa na inozemnim tržištima, što je, u konačnici, trebalo rezultirati pojačanom konkurentnošću ovih dvaju gospodarstava. Tada su, između ostalog, dogovoreni opći uvjeti za zaključivanje i provođenje kooperacijskih ugovora. Nadalje je izrađen dugoročni program znanstveno-tehničke suradnje do 1970. te je utvrđen aranžman o suradnji jugoslavenskih i istočnonjemačkih banaka. Najposlije je između ovih dviju država na spomenutom zasjedanju potpisan *Sporazum o industrijskoj suradnji*.⁷⁷

Na sajmu u Leipzigu sudjelovali su izlagači iz 75 zemalja. Prema službenim podacima, posjetilo ga je 735 156 ljudi.⁷⁸ Od svih analiziranih sajmova u ovome članku, onaj u Leipzigu najviše je povezivao poslovne ljude iz „istočnog” i „zapadnog” svijeta. Zato ću u daljnjem tekstu detaljnije opisati sudjelovanje pojedinih zemalja čije su izložbe bile najistaknutije.

SSSR prezentirao je proizvode u vlastitom izložbenom prostoru. Ako se detaljnije analizira nomenklatura artikala, vidljivo je da su Sovjeti najviše izlagali alat, zatim putnička vozila, građevinske i poljoprivredne strojeve, robu široke potrošnje, elektroniku, tekstilne i kožne proizvode, krzno, medicinske instrumente, te radio i televizijske prijammike. Također su bila promovirana najznačajnija odmarališta i ljetovališta, kao i ogromni modeli sovjetskoga energetskog sustava, napose na područjima Sibira i Dalekog istoka.⁷⁹

Čehoslovačka je izlagala razne strojeve, predionice, tvornice gume i rafinerije. Zatim su prikazani moderni medicinski uređaji i instrumenti, kamere i fotoaparati, projektori, mikroskopi, signalni uređaji za brodove i aerodrome, metalna roba i sportski rekviziti. Na vanjskom dijelu čehoslovačkoga izložbenog prostora posjetitelji su mogli vidjeti traktore, kamione, automobile i cisterne.⁸⁰

Bugarska je izlagala svoje proizvode u paviljonu u kojemu je bila smještena i SFRJ. No, bugarski vanjski prostor, na kojem su stajala vozila i strojevi, bio je dvostruko veći od jugoslavenskog. Znatna dio unutarnjeg prostora bio je popunjen strojevima za potrebe tekstilne i prehrambene industri-

77 Isto, 444.

78 HR-DAKA, fond 432, PKKK, kut. 92, Učestvovanje Jugoslavije na proljetnom sajmu u Lajpcigu 1965. godine

79 Isto.

80 Isto.

je. Također su prikazivali konkurentske prednosti svojih mjernih instrumenata, radioaparata, motora i elektromaterijala.⁸¹

Mađarska je bila jedina zemlja na sajmu u Leipzigu koja je odvojeno izlagala proizvode prema gospodarskim sektorima na više izložbi. Radi njihovog objedinjavanja, imala je jedan poslovno-informativni centar. Prezentirali su različite strojeve, široki asortiman elektroindustrijskih proizvoda i tekstil. Pa ipak, najzastupljenija je bila elektroindustrija koja je, kako prema izgledu, tako i po kvaliteti, „mogla uspešno da se meri sa proizvodima velikih svetskih firmi”.⁸²

U poljskom su paviljonu izlagani strojevi za građevinarstvo, poljoprivredu i tekstilnu industriju. Nadalje su prezentirani strojevi za preradu drveta, precizni alati, makete brodova, kino uređaji, televizijske kamere, šivaći strojevi, aparati za kućanstvo, bicikli te skice postrojenja i tvornica izgrađenih u zemlji i inozemstvu.⁸³

Kina je izlagala širok asortiman proizvoda u prostoru koji je bio izrazito propagandnog karaktera. U njemu su, uz prezentaciju tekstilnih i elektrotehničkih proizvoda, obučne, građevinskog alata i strojeva, te motornih vozila i medicinskih instrumenata, prikazivani i statistički podaci na temelju kojih su posjetitelji mogli vidjeti životni standard Kineza te organizaciju njihovog socijalnog, zdravstvenog i obrazovnog sustava.⁸⁴

SR Njemačka nije izlagala na jednom mjestu, već u raznim dvoranama u kojima su prikazivani njihovi najkonkurentniji proizvodi i poduzeća poput *Kruppa*, *Mannesmanna* i *IG Farbenindustrie*. Prezentirani proizvodi uglavnom su pripadali sektorima metalurgije, kemijske industrije, strojogradnje, optike i elektrotehnike. Mnogi od ovih proizvoda bili su rezultat znatnih ulaganja u inovacije, pa su zbog toga konkurirali za zlatne medalje kojima se nagrađivala izvrsnost u proizvodnji.⁸⁵

Što se SFRJ tiče, predstavljalo ju je 170 gospodarskih organizacija. Izlaganje ovih proizvođača bilo je komercijalnog karaktera i, uglavnom, prilagođeno potrebama DDR-a. Najveću zastupljenost imali su elektronički pro-

81 Isto.

82 Isto.

83 Isto.

84 Isto.

85 Isto.

izvodi i metalna industrija. Na štandu crne metalurgije nisu prikazane cjelokupne mogućnosti toga sektora, već je naglasak isključivo bio na robi koja je imala trenutnu mogućnost plasmana u DDR.⁸⁶ Pa ipak, SFRJ je najveći izvoz robe dogovorila sa SSSR-om. Ti su poslovni aranžmani iznosili 11.000.000,00 dolara.⁸⁷ Sveukupno gledajući, SFRJ je na sajmu u Leipzigu dogovorila izvoznih poslova u vrijednosti od 17.345.844,00 dolara, dok su uvozni aranžmani bili na razini od 9.987.904,00 dolara.⁸⁸

Zaključak

U srpnju 1965. u SFRJ pokrenuta je najcjelovitija gospodarska reforma, čija je provedba, između ostalog, trebala omogućiti njezino intenzivnije uključivanje u svjetsku ekonomiju.

Radi što uspješnijeg nastupa jugoslavenskih poduzeća na međunarodnom tržištu SFRJ je u razdoblju od veljače do svibnja 1965. sudjelovala na sajmovima u Budimpešti, Goteborgu, Hannoveru, Kampali, Leipzigu, Milanu, Parizu i Utrechtu. Od zemalja u kojima su organizirani ovi sajmovi, SFRJ je imala najintenzivnije vanjskotrgovinske odnose s Italijom, dok su najslabiji bili s Ugandom. Pa ipak, postojala je mogućnost jugoslavenskog financiranja investicijske izgradnje u toj zemlji. Pregovori o tim poslovnim aranžmanima započeli su krajem srpnja 1963, kada je jugoslavenska gospodarska delegacija na čelu sa Sergejom Kraigherom potpisala s tom zemljom trgovinski i platni sporazum, te ugovor o tehničkoj suradnji.

Na sajmovima analiziranim u članku sudjelovali su predstavnici svih gospodarskih sektora u SFRJ. Prema prikupljenoj dokumentaciji, najveće su poslovne uspjehe ostvarivala poduzeća iz oblasti strojogradnje i elektroindustrije. Na tim su sajmovima jugoslavenski predstavnici veliku pozornost posvećivali i promociji turizma.

Ako se analizira brojnost nastupa na sajmovima, vidljivo je da je SFRJ bila najslabije predstavljena u Kampali. S obzirom na prostornu udaljenost između dviju zemalja, taj podatak nije iznenađujuć. S druge strane, najveći broj jugoslavenskih gospodarskih organizacija prisustvovao je sajmu u Leipzigu. On

86 Isto.

87 Isto.

88 Isto.

je omogućavao najučinkovitije povezivanje poslovnih ljudi iz „istočnih” i „zapadnih” zemalja. Iako je većina jugoslavenskih proizvoda koji su promovirani na tome sajmu bila namijenjena tržišnim potrebama DDR-a, zapadnoeuropske zemlje, napose SR Njemačka, pokazale su veliki interes za te artikle, što je, u konačnici, rezultiralo uspostavom brojnih poslovnih i osobnih kontakata. Bez obzira na te odnose, najveći dio izvoznih poslova ipak je ostvaren sa SSSR-om. Na to je tržište plasirano robe u iznosu od 11.000.000,00 dolara.

Rezime

Značajnijom uključenosti Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u svjetsku trgovinu stvorili bi se uvjeti da tržište, odnosno zakon ponude i potražnje određuju cijenu proizvoda i usluga. Komunistička se Jugoslavija početkom 1960-ih mučila s vanjskotrgovinskim neuravnoteženostima. Ti su ekonomski problemi imali veliki utjecaj na unutarnju političko-društvenu situaciju. Zato je u 1965. pokrenuta najcjelovitija gospodarska reforma, čija je provedba trebala rezultirati neutralizacijom mikroekonomskih problema i većim uključivanjem SFRJ u međunarodnu razmjenu dobara i usluga. Da bi smanjila uvoz i povećala izvoz, provedena je devalvacija dinara i smanjenje carinske zaštite.

U vanjskotrgovinskim odnosima s drugim zemljama SFRJ je, uglavnom, imala deficit. Uzrok tome bio je što je jugoslavenski izvoz većinom bio orijentiran na sirovine i poljoprivredne proizvode, dok se uvoz odnosio na nabavu industrijske opreme. Reformom se želio postići veći stupanj udjela industrijske robe u ukupnoj strukturi izvoza. Te su želje korespondirale s gospodarsko-diplomatskom inicijativom koja je pokrenuta početkom 1965. godine. U svrhu promocije jugoslavenskih proizvođača, izvoznika i turizma, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je tijekom 1965. sudjelovala na brojnim međunarodnim sajmovima. Uz uspješnu prezentaciju konkurentnosti proizvoda i usluga, sudjelovanje na sajmovima trebalo je omogućiti uspostavu odnosa s poslovnim krugovima u zemljama diljem svijeta.

Spisak referenci – Reference list

Arhivi – Archives

- Državni arhiv u Karlovcu. Fond 432, Privredna komora kotara Karlovac

Štampa – Newspapers

- *Borba* (1965)

Literatura – Secondary works

- Bilandžić, Dušan. *Borba za samoupravni socijalizam u Jugoslaviji 1945–1969*. Zagreb: Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske, 1969.
- Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Glavni procesi 1918–1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden Marketing, 1999.
- Borak, Neven. *Ekonomski vzroci delovanja in razpada Jugoslavije*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 2002.
- Dimić Lompar, Natalija. „Podeljena Nemačka i Jugoslavija (1945–1966): politički odnosi u Hladnom ratu”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2023. (Cyrillic)
- Đodan, Šime. *Hrvatsko pitanje 1918. – 1990*. Zagreb: Alfa, 1991.
- Igrutinović, Milan. „Jugoslovensko-francuski ekonomski odnosi 50-ih godina 20. veka”. U: *Istorijska tribina*, ur. Zoran Janjetović, 139–163. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2016. (Cyrillic)
- Igrutinović, Milan. „Jugoslovensko-američki ekonomski odnosi (1954–1968)”. Doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2018. (Cyrillic)
- Jakovina, Tvrtko. *Socijalizam na američkoj pšenici (1948-1963.)*. Zagreb: Matica hrvatska, 2002.
- Jakovina, Tvrtko. *Američki komunistički saveznik. Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945–1955*. Zagreb: Profil/Srednja Europa, 2003.
- Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak d.o.o., 2012.
- Lydall, Harold. *Yugoslav Socialism. Theory and Practice*. Oxford: Clarendon Press, 1984.
- Obadić, Ivan. *In pursuit of Stability. Yugoslavia and Western European Economic Integration, 1948–1970*. Florence: Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute, 2017.

- Marjanović, Božidar. *Osovina Beograd–Berlin. Ekonomski odnosi Srbija (Jugoslavija) – Nemačka*. Beograd: Fond dr Zoran Đinđić, 2007. (Cyrillic)
- Pavlica, Branko. „Nemačka kao ugovorni partner Srbije i Jugoslavije 1882–1992”. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 112–113/2002, 287–318. (Cyrillic)
- Pešić, Vesna. „Rat za nacionalne države”. U: *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, pr. Nebojša Popov, 29–86. Beograd: Vikom grafik Novi Beograd, Građanska čitaonica Zrenjanin, 2001.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska u Jugoslaviji 1945. – 1991. Od zajedništva do razlaza*. Zagreb: Školska knjiga; Hrvatski institut za povijest, 2006.
- Rusinow, Dennison. *The Yugoslav Experiment 1948–1974*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1978.
- Rusinow, Dennison. *Yugoslavia: Oblique Insights and Observations*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2008.
- Šefer, Berislav. *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*. Beograd: Stručna štampa, 1969.

SUMMARY

Nikola Perković

THE SOCIALIST FEDERAL REPUBLIC OF YUGOSLAVIA IN INTERNATIONAL TRADE FAIRS (1965). BUDAPEST, GOTHENBURG, HANOVER, KAMPALA, LEIPZIG, MILAN, PARIS, AND UTRECHT

ABSTRACT: In mid-1965, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia undertook an extensive economic reform to promote deeper integration into the global economy. One of the reform's objectives was to enhance the competitiveness of Yugoslav enterprises on the international market and to foster the establishment of greater foreign business relations. Prior to the practical implementation of these reforms, the SFRY developed an economic-diplomatic strategy that led to numerous participations in international economic fairs. Based on unpublished archival materials and relevant historiographic literature, this paper examines Yugoslavia's presence at international fairs held in Budapest, Gothenburg, Hanover, Kampala, Leipzig, Milan, Paris, and Utrecht.

KEYWORDS: Socialist Federal Republic of Yugoslavia, 1965, economic reform, international trade fairs

As the Socialist Federal Republic of Yugoslavia became more involved in international trade, conditions would be created for the market, i.e. the law of supply and demand, to determine the prices of goods and services. Communist Yugoslavia struggled with foreign trade imbalances in the beginning of the 1960s. These economic problems had a major impact on domestic political and economic situation. That is why the most complete economic reform was initiated in 1965, with the aim of neutralizing microeconomic problems and including SFRY more extensively into international exchange of goods and services. To decrease import and increase export, the reform included devaluation of the dinar and a reduction in tariff protection. In foreign trade relations, SFRY was mostly operating at a loss. The reason was in the fact that Yugoslavian export focused mostly on raw materials and agricul-

tural produce, while the import consisted of industrial equipment. The reform was meant to increase the share of industrial goods in the overall structure of Yugoslavian export. These plans corresponded with economic and diplomatic initiative which started early in 1965. For the purpose of promoting Yugoslavian producers, exporters and tourism, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia participated in numerous international trade fairs during 1965. Apart from successful presentation of the competitiveness of Yugoslavian products and services, the participation in international trade fairs was to help establish good relations within business circles of countries around the world.